

## **8-Дәріс. Қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясының негізгі ережелері (Практикалық дәріс)**

**Түйін сөздер:** қылмыстық процестегі дәлелдемелер, дәлелдеме құқығы, дәлелдемелер қайнар көздері, дәлелдемелердің белгілері.

**Мақсаты:** сотқа дейінгі тергеп-тексеру, жоғары қадағалау, білікті заң көмегін көрсету, сот төрелігін жүргізу барысында процестік әрекеттер жүргізу арқылы дәлелдемелердің әрбір түрін ала білу құзыретін қалыптастыру.

**Әдістемесі:** интерактивті дәріс, көрнекті құралдармен жұмыс жасау, бейне және аудиоматериалдар қолдану.

### **Жоспар:**

Қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясының түсінігі және мазмұны

Қылмыстық процестегі дәлелдемелердің түсінігі және маңызы.

Дәлелдемелердің қайнар көздерінің түсінігі мен түрлері

Куә мен жәбірленушінің айғақтары. Куә мен жәбірленушінің айғақтарын бағалау ерекшеліктері.

Күдіктінің айғағы. Күдіктінің айғағының заты. Айыпталушының айғағы. Айыпталушының айғағының заты. Айыпталушының айғақтарының түрлері. Күдікті мен айыпталушының айғақтарын бағалау ерекшеліктері.

Сарапшының қорытындысы.

Сараптама тағайындау негіздері. Сараптаманы міндетті түрде тағайындау жағдайлары. Сараптама түрлері. Бастапқы, қосымша, қайта, комиссиялық және кешенді сараптамалар. Сарапшының қорытындысының түрлері. Сарапшының айғағы дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде.

Маманның қорытындысы және айғақтары дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде.

Заттай дәлелдемелер. Заттай дәлелдемелердің түсінігі, түрлері және маңызы. Заттай дәлелдемелердің тағдыры және оларды сақтау тәртібі.

Процестік әрекеттердің хаттамалары - дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде. Тергеу және сот әрекеттерінің хаттамалары.

Құжаттар дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде.

Дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін нақты деректер.

### **Тақырыпты оқып білу бойынша әдістемелік ұсыныстар**

Дәлелдемелер теориясы – ғылым бөлімі ретінде қылмыстық процестегі дәлелдеу қызметінің мәні мен мазмұнын, мақсатын, құқықтық негіздері мен жүргізу тәртібін, сондай-ақ бұл теорияның ұғымдарын қамтитын ілім, яғни ғылыми қағидалар жиынтығы болып табылады.

Дәлелдемелер теориясында ғылыми зерттеулер жүргізудің жалпы және арнайы әдістері мен амалдары туралы таным теориясында қалыптасқан қағидалар қолданылады. Таным теориясына сәйкес, ғылымның барлық салаларына ортақ зерттеу әдістері және ғылымның әр саласының ерекшелігіне байланысты қолданылатын арнайы әдіс-амалдар ажыратылады. Мысалы, дәлелдеу теориясында, ғылымның басқа да салаларында сияқты, зерттеу амалдарының мынадай түрлері кеңінен қолданылады: болжау, байқау, суреттеу, салыстыру, эксперимент жүргізу, үлгілер жасау (моделирование), логикалық талдау және қорытындылау. Ал, дәлелдеу мақсатында қолданылатын арнайы амалдарға өкілетті мемлекеттік органдар (қылмыстық ізге түсу органдары мен сот) жүргізетін тергеу (сот) әрекеттері жатады. Заңмен реттелген тергеу әрекеттері дәлелдемелерді жинау және зерттеу мақсатында тек қана қылмыстық істер бойынша қолданылады және бұл тергеу әрекеттеріне байланысты мәселелер дәлелдеу теориясында қамтылып зерттеледі.

Объективті ақиқат деп объективті шынайылықты дұрыс көрсететін және субъектіге тәуелді емес, адамға да, адамзатқа да байланысты емес адами білімнің мазмұны түсініледі. Қылмыстық процесте ақиқатты анықтау болған оқиғаны және олардың іс жүзінде қалай

орын алғандығына сәйкес қылмыстық іс бойынша анықтауға жататын барлық мән-жайларды тануды білдіреді. Танымдық қызметтің әдіснамалық негіздері бірқатар құқықтық талаптарда көрініс табады. Затты білу үшін оның мәнін түсініп, барлық байланыстар мен жанама әсерлерді қамту қажет. Қылмыстық процесте танымның бұл диалектикалық заңы істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу талаптарынан көрініс табады (ҚІЖК-нің 24-бабы).

Дәлелдеу құқығы қылмыстық істер бойынша дәлелдеудің құқықтық негіздерін және дәлелдемелерді қолданудың ережелерін көрсететін нормалар жиынтығы деп білеміз. Дәлелдеу қызметінің жалпы ережелері ҚПК-нің 15-16-тарауларына (111-127-баптарда) бекітілген.

Дәлелдемелердің философиялық түсінігі екі мағынаны қамтиды: 1) дәлелдеме – ақиқатқа жету процесі не әдісі ретінде; 2) дәлелдеме – танымның және бағалаудың статикалық объектісі ретінде. Заң термині ретінде, сот дәлелдемелері – қылмыстық және азаматтық процесте заңмен бекітілген тәртіпте алынған және іс материалдарында бекітілген қылмыстық және азаматтық істерді дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайлар туралы фактілік деректер.

Р.С.Белкиннің көзқарасы бойынша «жиналған, зерттелген және бағаланған дәлелдемелер дәлелдеудің мақсатына, яғни ақиқатқа жетудің құралы ретінде жүреді. Дәлелдемелер – ақиқатты құрудың құралы емес, ақиқаттыққа көз жеткізудің құралы деп түсіндіреді.

Б.Х.Төлеубекова дәлелдемелердің мәні туралы жалпы түсінік, ақиқатты тану процесімен қарым-қатынаста бола тұрып, дәлелдемелер – қылмыстық-процестік құқықтың негізгі категорияларының бірі, дәлелдемелер сот төрелігінің негізінде жатыр, деп бекітуге жол береді деп көрсетеді.

Қылмыстық процесте болған оқиғаны тану жанама жолмен жүреді. Мұндай таным құралы дәлелдемелер болып табылады. Дәлелдемелер ұғымы ҚПК-нің 111-бабында жазылған. Осы баптың 1-бөлігі мазмұнына сәйкес, қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер ұғымын былай тұжырымдаймыз: заңды түрде алынған, олардың негізінде анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот қылмыстық-процестік кодексінде айқындалған тәртіппен Қазақстан Республикасының [Қылмыстық кодексінде](#) көзделген іс-әрекеттің бар екенін немесе жоқ екенін, күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының бұл әрекетті жасағанын немесе жасамағанын, оның кінәлілігін не кінәсіздігін, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды анықтайтын нақты деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Өзінің мазмұны бойынша бұл "нақты деректер" немесе болған оқиға немесе онымен байланысты жағдайлар туралы мәліметтер әртүрлі болуы мүмкін. Бұл адамдардың іс-әрекеттері туралы (мысалы, атыс қаруын сатып алу, соққы беру, қоймадан ұрланған тауарларды әкетуге рұқсат беруді қолдан жасау және т.б.), дене және психикалық жай-күйі туралы (мысалы, қылмыс жасаған кездегі адамның мас болу жағдайы туралы, күдіктінің психикалық ауруы, жәбірленушінің мінез-құлқы туралы және т. б.) мәліметтер болуы мүмкін. Бұл табиғат құбылыстары туралы (мысалы, қылмыс жасаған күні белгілі бір жерде қараңғылық түскен уақыт, өзендегі судың температурасы және т.б.) немесе қылмыстың нақты мән-жайларын анықтау үшін маңызды оқиғалар туралы (мысалы, ұшақтың ұшу уақыты және т. б.) мәліметтер болуы мүмкін.

Болған оқиға туралы мәліметтер ретінде дәлелдемені қалыптастыру кез келген заттың немесе құбылыстың басқаның әсерінен осы әсер ететін заттың, құбылыстың іздерін (іздерін) өзгерту немесе сақтау қабілетіне негізделген. Объективті әлемді бейнелеудің ең жоғарғы нысаны адамның ойлау қызметі болып табылады, оның негізінде білім пайда болатын, соның ішінде өткеннің деректері туралы ақпаратты қабылдау, алу және қайта өңдеу.

ҚПК-тің 111-бабының 2-бөлігінде фактілі деректердің қайдан алынатындығы, яғни дәлелдемелердің қайнар көздері көрсетілген. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы

бар нақты деректер: күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, куәнің, қорғалуға құқығы бар куәнің, сарапшының, маманның айғақтарымен; сарапшының, маманның қорытындысымен; заттай дәлелдемелермен; процестік әрекеттердің хаттамаларымен және өзге де құжаттармен белгіленеді.

Кең ауқымды мағынасында дәлелдеудің көздері деп деректердің тікелей көздерін, сондай-ақ оларды алудың әдістерін, дәлелдеу барысындағы тексеру мен пайдалануды түсіну керек.

«Қайнар Көз» ұғымын кең ауқымды мағынада түсіндірудің құқықтық негізі бар. Мәселен, ҚПК-нің 112-бабының 1-бөлігінің 7-тармағында былай деп белгіленген: нақты деректер белгісіз көзден не сот отырысында анықтала алмайтын көзден алынса дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуға тиіс. Бұл ереже қайнар көзді фактілер туралы мәлімет сақтаушы деп есептеуге мүмкіндік береді. Дәлелдемелер сипатында сақтаушылар емес, оларда негізі қаланған ақпарат есептеледі.

Дәлелдемелер қайнар көздерінің тізбесіне қатысты ғылыми әдебиетте әр түрлі кезқарастар қалыптасты, олардың мәні негізінен тізбені кеңейту қажеттілігіне сүйенеді. Мәселен, П.П. Якимов дәлелдемелердің дербес көздері ретінде азаматтық талапкердің жауаптарын, азаматтық жауапкердің жауаптарын, олардың өкілдерінің жауаптарын қарауды ұсынады. А.С. Ландо осыған ұқсас көзқарасты білдіреді, ол қайнар көздер тізбесін кәмілетке толмаған айыпталушының заңды өкілінің жауаптарымен толықтыруды орынды деп есептейді. В.Д. Арсеньевтің пікірі бойынша заттық айғақтар қайнар көздер бола алмайды, өйткені олар дәлелдеу тәсілдері мен дәлелдеме фактілер арасындағы аралық жағдайда орналасқан. Ол сондай-ақ заттық айғақтарға қатысты олардың «алғашқы көздері», яғни олар табылған және алынған орын туралы айтуды орынды санайды.

Куәнің айғағы – заңмен бекітілген тәртіпте сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде немесе сот талқылауында жауап алу барысында оның жазбаша немесе ауызша нысанда хабарлаған және хаттамаланған іс үшін маңызы бар мән-жайлар туралы мәліметтері.

Куәдан іске қатысты кез келген мән-жайлар туралы, оның ішінде күдіктінің, жәбірленушінің жеке басы мен өзінің олармен және басқа да куәлармен өзара қарым-қатынасы туралы жауап алынуы мүмкін. Егер куә өзінің хабардар болу көзін көрсете алмаса, ол хабарлаған мәліметтер дәлелдеме бола алмайды. Куә ретінде жауап алынуға жатпайтын адамдардың хабарлары дәлелдеме болып табылмайды (ҚПК-тің 115-6.5-б.).

Куә жауабының пәнін негізінен қылмыстық іс бойынша дәлелденуге тиісті мән-жайлар құрайды.

ҚПК-тің 28-бабына сәйкес ешкім өзіне, жұбайына (зайыбына) және аясы осы Кодексте айқындалған өзінің жақын туыстарына қарсы айғақтар беруге міндетті емес. Діни қызметшілер тәубаға келу үстінде өздеріне ішкі сырын ашқан адамдарға қарсы куәлік беруге міндетті емес.

Куә ретінде жауап алынуға жатпайды.:

1) қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуына байланысты, сондай-ақ сот шешімін шығару кезінде туындаған мәселелерді кеңесу бөлмесінде талқылау барысында өздеріне белгілі болған істің мән-жайлары туралы – судья, алқаби;

2) төрешінің міндеттерін атқаруға байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы — төреші;

3) өзінің міндеттерін орындауына байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – күдіктінің, айыпталушының, сотталушының, сотталған адамның қорғаушысы, сол сияқты олардың заңды өкілдері, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің өкілі, сондай-ақ куәнің адвокаты;

4) тәубаға келу үстінде өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – діни қызметші;

5) өзінің жасының толмауына не психикалық немесе дене кемістіктеріне байланысты іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдауға және олар туралы айғақ беруге қабілетсіз адам;

б) заңда көзделген жағдайларды қоспағанда, медиацияны жүргізуге байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – медиатор;

7) ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіретін жағдайларды қоспағанда, өз қызметін жүзеге асыруға байланысты өзіне белгілі болған мән-жайлар туралы – ұлттық алдын алу тетігінің қатысушысы.

Куә жалған айғақтар бергені, айғақтар беруден бас тартқаны үшін Қазақстан Республикасының [Қылмыстық кодексінде](#) көзделген қылмыстық жауаптылықта болады. Айғақтар беруден жалтарғаны немесе қылмыстық процесті жүргізетін органның шақыруы бойынша дәлелді себептерсіз келмегені үшін куәға, оның ішінде қорғалуға құқығы бар куәға ҚПК-тің [160-бабында](#) белгіленген тәртіппен ақшалай өндіріп алу қолданылуы мүмкін.

Жәбірленушінің айғақтары – оның сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында заңмен белгіленген тәртіппен жауап алуда жазбаша немесе ауызша нысанда хабарлаған мәліметтері.

Жәбірленуші айғақтар беруден бас тартқаны және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылықта болады.

Жәбірленуші айғағының дәлелдеме ретінде маңызы куә жауабының маңыздығына тең болып келеді. Оның жауабының негізін тікелей өзімен байланысты, өзі көрген немесе өзі естіп білген істің мән-жайлары жөнінде деректер құрайды.

Куә жауабын тексеріп бағалағанда қылмыстық іс жүргізу органы куәнің жеке басын сипаттайтын деректерді және оның іске мүдделі болуы мүмкіндігін ескеруі қажет. Сондай-ақ куә жауабының қалыптасу психологиясын ескеру қажет. Психологиялық тұрғыдан алғанда, куә жауабының қалыптасуы мына кезеңдерден тұрады деп қарастырылады:

- болған оқиғаны, фактілерді, мән-жайларды куәнің өзі көріп, естіп қабылдауы;
- өзі көріп, естіп қабылдаған жағдайларды куәнің есінде сақтауы;
- ол жағдайлар мен фактілер туралы мәліметтерді куәнің жауап бергенде айтып жеткізуі.

Осы кезеңдердің барысында әртүрлі объективтік және субъективтік себептер болып, олар куә жауабының қалыптасуына және сапасына әсерін тигізеді.

Жәбірленушінің айыптау тарабына жататын мүдделі тұлға болуы оның жауабының мәнісі мен мазмұнына, шындығына әсерін тигізеді.

Куә мен жәбірленушінің айғақтарын бағалауды іс бойынша дәлелдеудің пәнімен қатар олардың қылмыстық құқықбұзушылық субъектісімен және қылмыстық процестің өзге де қатысушыларымен қатынасы не олардың жеке бастары туралы мәліметтер ескеріледі. Сонымен бірге айғақтар анық және оларды алудың тиісті қайнар көздері көрсетілуі қажет.

Куә мен жәбірленушінің айғақтары, егерде олар болжамдарға, жорамалға, қауесеттерге негізделген болса, сондай-ақ куә хабардар болуының көзін көрсете алмаса, жауап алу іс бойынша процестік әрекеттерді жүргізуге өкілетті емес адам, не заңмен бекітілмеген жерде, уақыты және ұзақтығы бұзылуымен (көшеде, кафеде, бөгде пәтерде, өзге жергілікті жерге негізсіз апару, түнгі уақытта, үзіліссіз 4 сағ.артық және т.б.) жүргізілген болса, кейінге қалдыруға жатпайтын жағдайларды қоспағанда, жол берілетін дәлелдеме деп саналмайды.

Күдіктінің айғағы - олардың сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында заңмен белгіленген тәртіппен жауап алуда жазбаша немесе ауызша нысанда хабарлаған мәліметтері.

Күдікті өзіне қарсы күдік жөнінде, сол сияқты өзіне белгілі, іс бойынша маңызы бар өзге де мән-жайлар мен дәлелдемелер туралы айғақтар беруге құқылы.

Күдікті қылмыстық қудалау органына келуден жалтарған жағдайда, одан күдіктің мәні бойынша ол күштеп әкелінгеннен кейін дереу, ал қалған жағдайларда – қорғаушымен

оңаша кездесу құқығын сақтай отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеру аяқталардан кешіктірілмей жауап алынуға тиіс (ҚПК-тің 64-б.4-б.)

Егер күдікті бірінші жауап алу басталғанға дейін өзінің айғақтар беруден бас тарту құқығын пайдаланбаса, оған өзінің айғақтары қылмыстық процесте, оның ішінде кейіннен ол осы айғақтардан бас тартқан кезде де дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін екендігі туралы ескертілуге тиіс.

Күдіктінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы өз кінәсін мойындауы оның кінәлі екендігі іс бойынша қолда бар дәлелдемелер жиынтығымен расталған кезде ғана айыптау негізіне жатқызылуы мүмкін.

Күдіктінің жеке басын сипаттайтын деректер туралы айғақтар айыптау негізіне жатқызыла алмайды және олар жаза тағайындауға немесе жазадан босатуға байланысты мәселелерді шешу үшін ғана дәлелдемелер ретінде пайдаланылады.

Қылмыстық қудалау органы ұстап алу кезінде, күдіктінің қатысуымен кез келген тергеу әрекеттерін жүргізуді бастамас бұрын дереу күдіктіге оның заңмен көзделген құқықтарын түсіндіруге міндетті, ол туралы ұстап алу хаттамасында, күдіктіден жауап алу хаттамасында және адамды күдікті деп тану және күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулыларда белгі жасалады.

Күдікті ұстап алынған жағдайда ұстап алу туралы хаттама жасалған кезден бастап жиырма төрт сағаттан кешіктірілмей, оның өзі таңдаған немесе тағайындалған қорғаушымен алғашқы жауап алуға дейін оңаша және құпия кездесу құқығы қамтамасыз етіле отырып, одан жауап алынуға тиіс. Ұстап алынған күдікті өзінің тұрғылықты жеріне немесе жұмыс орнына өзінің ұсталғандығы және ұсталып отырған жері туралы телефон арқылы немесе өзге де тәсілмен дереу хабарлауға құқылы.

Күдіктінің айғағын бағалауда күдіктінің қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы өз кінәсін мойындауы оның кінәлі екендігі жан-жақты тексерілуге жатады, кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тарутды болдырмау мақсатында. Сондықтан тексеру барысында қылмыстық құқықбұзушылықты жасауда күдіктінің кінәлілігінің қосымша дәлелдемелері жиналады. Бұл қосымша дәлелдемелер, жиынтығында қылмыстық жауаптылықтың негізін дәлелдеу үшін қажет, күдіктінің қылмыстық құқықбұзушылық жасауын тиісті анықтылықпен, тереңдікпен көрсетуші, дәлелдемелер жүйесін құрайды.

Іс үшін маңызы бар мән-жайлар сарапшының материалдарды арнайы ғылыми ілімдер негізінде жүргізетін зерттеуінің нәтижесінде алынуы мүмкін жағдайларда сараптама тағайындалады. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысатын өзге адамдардың мұндай білімінің болуы қылмыстық істі жүргізетін адамды тиісті жағдайларда сараптама тағайындау қажеттігінен босатпайды (ҚПК-тің 270-б.).

Арнайы білімге құқықтық білім жатпайды және сондықтан құқықтық мәселелер бойынша сараптама тағайындалмайды. Құқықтық мәселелерді шешу қылмыстық іс жүргізу органдарының өз қызметі болып табылады.

Қылмыстық процесті жүргізетін орган, тергеу судьясы сараптама тағайындау қажет деп тауып, бұл туралы қаулы шығарады, онда: сараптаманы тағайындаған органның атауы, сараптаманы тағайындау уақыты, орны; сараптаманың түрі; сараптаманы тағайындау үшін негіздер; сараптамаға жіберілетін объектілер және олардың шығу тегі туралы ақпарат, сондай-ақ зерттеу барысында көрсетілген объектілерді ықтимал толық немесе ішінара жоюға, олардың сыртқы түрін немесе негізгі қасиеттерін өзгертуге рұқсат; сот сараптамасы органының атауы және (немесе) сот сараптамасын жүргізу тапсырылған адамның тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде) көрсетіледі.

Қаулы жіберілген және бұл өздерінің өз құзыретіне кіретін органдардың немесе адамдардың орындауы үшін міндетті.

Сарапшының қорытындысы - заң талаптарына сәйкес ресімделген, сот-сараптамалық зерттеудің барысы мен нәтижелері көрсетілетін құжат. Сарапшының ауызша түсіндірмелері ол бұрын берген қорытындыны түсіндіру бөлігінде ғана дәлелдемелер болып табылады.

Сарапшы қорытындыны өз атынан береді және оның дұрыстығы үшін жеке басы жауапты болады. Сарапшының (сарапшылардың) қорытындысы электрондық құжат түрінде ресімделуі мүмкін. Көрінеу жалған қорытынды бергені үшін сарапшы қылмыстық жауапқа тартылады.

Сарапшының қорытындысында: оның ресімделген күні, сараптаманы жүргізу мерзімдері мен орны; сот сараптамасын жүргізу негіздері; сараптаманы тағайындаған орган туралы мәліметтер; сараптаманы жүргізу тапсырылған сот сараптамасы органы және (немесе) сарапшы (сарапшылар) туралы мәліметтер (тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде), білімі, сарапшылық мамандығы, мамандығы бойынша жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі және ғылыми атағы, атқаратын лауазымы); өзінің көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауаптылығы туралы ескертілгені туралы сарапшының (сарапшылардың) қойған қолымен куәландырылған белгі; сот сарапшысының (сарапшылардың) алдына қойылған мәселелер; сараптама жүргізу кезінде қатысқан процеске қатысушылар туралы және олар берген түсіндірмелер туралы мәліметтер; зерттеу объектілері; олардың жай-күйі, қаптамасы, мөрленгені, куәгерлердің қатысуы кезінде олардың қойған қолдарымен расталғаны; пайдаланылған әдістемелер көрсетіле отырып, зерттеулердің мазмұны мен нәтижелері; жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін бағалау, сарапшының (сарапшылардың) алдына қойылған мәселелер бойынша түйіндерінің негіздемесі мен тұжырымдалуы көрсетілуге тиіс.

Сарапшының қорытындысы заңды және негізделген болуы тиіс. **Қорытындының заңдылығы** сараптама жүргізу барысында заі талаптарын сақтау арқылы қамтамасыз етіледі. **Негізділігі** деп оның шешуіне қойылған сұрақтар бойынша жасалған тұжырымдардың өзі жүргізген зерттеулерге негізделіп, бұл қорытындының ғылыми тұрғыдан дұрыс болуын айтамыз.

Егер іс бойынша:

- 1) өлімнің себептерін;
- 2) денсаулыққа келтірілген зиянның сипаты мен ауырлық дәрежесін;
- 3) іс үшін маңызды болып, бірақ жасы туралы құжаттар болмаған немесе күмән туғызған жағдайларда, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің жасын;
- 4) күдіктінің, айыпталушының есінің дұрыстығы немесе қылмыстық процесте өзінің құқықтары мен заңды мүдделерін өзі қорғау қабілеті күмән туғызғанда, олардың психикалық немесе физикалық жай-күйін;
- 5) жәбірленушінің, куәнің іс үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс қабылдау және олар туралы айғақтар беру қабілеті күмән туғызған жағдайларда, олардың психикалық немесе физикалық жай-күйін;
- 6) істің басқа дәлелдемелерімен анық белгіленбейтін өзге мән-жайларын анықтау қажет болғанда, сараптаманы тағайындау және жүргізу міндетті.

Егер Қазақстан Республикасының [Қылмыстық кодексінде](#) өлім жазасы немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмысты жасады деп күдік келтірілетін, айыпталатын адамның психикалық жай-күйіне күмән туындаса, сот-психиатриялық сараптаманы тағайындау мен жүргізу міндетті.

Сот сараптамасын жүргізу:

- 1) сот сараптамасы органдарының қызметкерлеріне;
- 2) лицензия негізінде сот-сараптама қызметімен айналысатын адамдарға;
- 3) заңда көзделген тәртіппен және шарттарда біржолғы тәртіппен өзге адамдарға тапсырылуы мүмкін.

Қорытындының анықтығы немесе толықтығы жеткіліксіз болған, сондай-ақ алдыңғы зерттеуге байланысты қосымша мәселелерді шешу қажеттігі туындаған кезде **қосымша сараптама** тағайындалады. Қосымша сараптама жүргізу нақ сол не өзге сарапшыға тапсырылуы мүмкін (ҚПК-тің 287-б.).

Сарапшының алдыңғы қорытындысы жеткілікті түрде негізді болмағанда не оның түйіндері күмән туғызған не сараптаманы тағайындау мен жүргізу туралы процестік

нормалар елеулі түрде бұзылған жағдайларда, дәл сол объектілерді зерттеу және дәл сол мәселелерді шешу үшін **қайталама сараптама** тағайындалады.

Қайталама сараптама тағайындау туралы қаулыда алдыңғы сараптаманың нәтижелерімен келіспеу себептері келтірілуге тиіс. Қосымша және қайталама сараптамалар жүргізу тапсырылған кезде сарапшыға (сарапшыларға) алдыңғы сараптамалардың қорытындылары берілуге тиіс.

Комиссиялық сараптама күрделі сараптамалық зерттеулер жүргізу қажет болған жағдайларда тағайындалады және оны бір мамандықтағы кемінде екі сарапшы жүргізеді. Есінің дұрыстығы туралы мәселе бойынша сот-психиатриялық сараптама жүргізу үшін кемінде үш сарапшы тағайындалады. Комиссиялық сот сараптамасын жүргізу кезінде сот сарапшыларының әрқайсысы сот-сараптамалық зерттеуді тәуелсіз және дербес түрде толық көлемінде жүргізеді (ҚПК-тің 281-б.).

Кешенді сараптама іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау үшін әртүрлі білім салалары негізінде зерттеу қажет болғанда тағайындалады және оны түрлі мамандықтағы сарапшылар өз құзыреті шегінде жүргізеді.

Кешенді сараптаманы бір сарапшы өзінің түрлі сарапшылық мамандықтар бойынша зерттеу жүргізуге құқығы болған жағдайда жүргізе алады.

Кешенді сараптаманың қорытындысында әрбір сарапшының қандай зерттеуді, қандай көлемде жүргізгені және оның қандай түйіндерге келгені көрсетілуге тиіс. Әрбір сарапшы қорытындының осы зерттеулер мазмұндалған бөлігіне қол қояды (ҚПК-тің 282-б.).

Сарапшының айғақтары - қорытындыны алғаннан кейін оның берген қорытындысын түсіндіру немесе нақтылау мақсатында жүргізілген жауап алуда ол хабарлаған мәліметтер.

ҚПК-тің 285-б.сәйкес сарапшыдан жауап алу:

- 1) сарапшының қорытындысына байланысты іс үшін елеулі мәні бар, қосымша зерттеуді қажет етпейтін мәселелерді анықтау;
- 2) сарапшы қолданған әдістерді және пайдаланылған терминдерді нақтылау;
- 3) қорытындының құрамдас бөлігі болып табылмайтын, бірақ сарапшының сотқа дейінгі процеске қатысуына байланысты басқа да фактілер мен мән-жайлар туралы ақпарат алу;
- 4) сарапшының біліктілігін анықтау мақсатында жүргізіледі.

Сарапшының қорытындысы, айғағы дәлелдемелердің басқа түрлері сияқты бағалануға жатады. Сарапшының қорытындысы қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін міндетті болып табылмайды, алайда оның қорытындымен келіспеуі уәжді болуға тиіс (ҚПК-тің 116-б.).

Сарапшының қорытындысын бағалап қолдану үшін қорытындыны және сараптама жүргізу үшін жібереліген материалдарды талдап қарастыру қажет. Сол арқылы қылмыстық іс жүргізу органы сарапшының қорытындысының заңдылық және негізділік талаптарына сәйкестігін анықтай алады.

ҚПК-тің 80-б.сәйкес қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге маман ретінде қатысу үшін қылмыстық процестің қатысушыларына өзінің арнайы құзыретіне кіретін мәселелерді түсіндіру, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдарды қолдану жолымен дәлелдемелерді жинауда, зерттеуде және бағалауда жәрдем көрсету үшін қажетті арнаулы білімі бар, іске мүдделі емес адам тартылуы мүмкін. Кәметке толмаған адамның қатысуымен болатын тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын педагог та, психолог та, сол сияқты оны сарапшы етіп тағайындаған жағдайларды қоспағанда, тергеу және өзге де процестік әрекеттерге қатысатын дәрігер де мамандар болып табылады.

Қазақстан Республикасының құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органы уәкілетті бөлімшесінің қызметкері зерттеу жүргізу және қорытынды беру үшін маман ретінде тартылуы мүмкін.

Маманның қорытындысы - заң талаптарына сәйкес ресімделген және маманның алдына қылмыстық процесті жүргізетін адам немесе тараптар қойған мәселелер бойынша зерттеулердің мазмұны мен түйіндерін көрсететін, жазбаша түрде ұсынылған ресми құжат. Маманның қорытындысы электрондық құжат түрінде ресімделуі мүмкін.

Маманның қорытындысында: оның ресімделген күні, зерттеу жүргізілген мерзімдер мен орын; тергеу әрекеті хаттамасының деректемелері, оған маманның қорытындысы, зерттеуді жүргізген маман туралы мәліметтер (тегі, аты, әкесінің аты (ол болған кезде), білімі, мамандығы, мамандығы бойынша жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі және ғылыми атағы, атқаратын лауазымы) қоса беріледі; маманның өзіне көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауаптылық туралы ескертілгені туралы оның қойған қолымен куәландырылған белгі; маманның алдына қойылған мәселелер; зерттеу объектілері, олардың жай-күйі, қапталуы, мөрмен бекемделуі; қолданылған әдістер көрсетіле отырып, зерттеулердің мазмұны мен нәтижелері; жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін бағалау, маманның алдына қойылған мәселелер бойынша түйіндерінің негіздемесі мен тұжырымдалуы көрсетілуге тиіс.

Маманның айғақтары - қорытындыны алғаннан кейін, оның берген қорытындысын түсіндіру немесе нақтылау мақсатында жүргізілген жауап алуда ол хабарлаған мәліметтер.

Маманнан жауап алу:

- 1) маманның қорытындысына байланысты іс үшін елеулі мәні бар, қосымша зерттеуді қажет етпейтін мәселелерді анықтау;
- 2) маман қолданған әдістерді және пайдаланылған терминдерді нақтылау;
- 3) қорытындының құрамдас бөлігі болып табылмайтын, бірақ маманның сотқа дейінгі процеске қатысуына байланысты басқа да фактілер мен мән-жайлар туралы ақпарат алу;
- 4) маманның біліктілігін анықтау мақсатында жүргізіледі.

Көрінеу жалған қорытынды берген жағдайда маман заңда белгіленген қылмыстық жауаптылықта болады.

Маманның қорытындысы қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін міндетті болып табылмайды, алайда оның қорытындымен келіспеуі уәжді болуға тиіс.

Маманнан олар қорытынды бергенге дейін жауап алуға тыйым салынады.

Жиі заттай дәлелдемелер ретінде көлемімен, нысанымен, иісімен, салмағымен, түсімен және өзге де белгілерімен сипатталатын тұрақты сыртқы құрылымы бар заттарды түсінеміз (қару, көлік, әртүрлі құралдар, құжаттар және т.б.).

Заттай дәлелдемелердің тағы бір қайнар көзін тұрақты сыртқы құрылымы жоқ объектілер құрайды. Олар – сұйық, газ тәрізді және сусымалы заттар.

ҚПК-тің 118-б.сәйкес егер қылмыстық құқық бұзушылық құралы болды деп пайымдауға негіз болса немесе оларда қылмыстық құқық бұзушылықтың іздері сақталып қалса немесе олар қоғамға қауіпті қолсұғушылық объектілері болса – нәрселер, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықты табу, істің нақты мән-жайларын анықтап алу, кінәлі адамды анықтау не оның кінәлі екенін теріске шығару немесе жауаптылықты жеңілдету құралы болуы мүмкін ақша мен өзге де құндылықтар, нәрселер мен құжаттар заттай дәлелдемелер болып танылады.

1. Қылмыстық құқық бұзушылық құралының пәніне қылмыстық құқық бұзушылықты дайындау, жасау немесе жасырып қалу үшін қолданылған әртүрлі заттар жатады. Оларға әртүрлі қару немесе қару ретінде қолданылушы заттар, көлік құралдары, суық құрал, улы дәрі, жалған құжаттар немесе жалған ақшалар, бұзу құралдары, пара түрінде берілген мүліктер және т.б.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтың іздері сақталған заттар – бір материалдық объектілердің екінші материалдық объектілерде көрінуі (қол, аяқ, көлік, бұзу құралының іздері). Олар қылмыстық құқық бұзушылықты дайындау, жасау немесе жасырып қалу барысында бір-бірімен әрекеттестікте пайда болады. Қан, жер, лак-бояу қаптама және т.б. іздері болуы мүмкін.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықтың іздері сақталған заттар – бір материалдық объектілердің екінші материалдық объектілерде көрінуі (қол, аяқ, көлік, бұзу құралының іздері). Олар қылмыстық құқық бұзушылықты дайындау, жасау немесе жасырып қалу барысында бір-бірімен әрекеттестікте пайда болады. Қан, жер, лак-бояу қаптама және т.б. іздері болуы мүмкін.

ҚПК-тің 221-б. сәйкес оқиға орнын, жергілікті жерді немесе үй-жайды қарап-тексеру кезінде табылған, тінту, алу, тергеу эксперименті немесе басқа тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде алынған не сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның талап етуі бойынша ұйымдар және азаматтар ұсынған нәрселер қарап-тексерілуге жатады. Көрсетілген нәрселер қарап-тексерілгеннен кейін заттай дәлелдемелер деп танылуы мүмкін. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам нәрсені заттай дәлелдеме ретінде тану және оны іске қоса тіркеу туралы қаулы шығарады. Осы қаулыда заттай дәлелдемені іспен бірге қалдыру немесе оны иесіне немесе өзге адамдарға немесе ұйымдарға сақтауға өткізу туралы мәселе шешілуге тиіс.

Тез бұзылуға бейім заттай дәлелдемелер, егер оларды иесіне қайтару мүмкін болмаса, жергілікті атқарушы орган айқындайтын тиісті ұйымдарға мақсатына сай пайдалану не алынған сомаларды сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін органның депозитіне сала отырып, өткізу үшін тапсырылады. Сақталуы елеулі материалдық шығынды талап ететін заттай дәлелдемелер, егер иесіне тиісті түрде хабарланғаннан кейін алты ай өткен соң қайтарып берілуі мүмкін болмаса, ал иесі анықталмаған жағдайда – нәрселерді заттай дәлелдемелер деп таныған кезден бастап сол мерзімде өткізіледі.

Әрбір атауы (түрі) бойынша аса ірі мөлшерге жатқызудың белгіленген шегінен асатын мөлшердегі есірткі, психотроптық заттар сот сараптамасы жүргізілгеннен кейін заттай дәлелдемелер деп танылып, іске үлгі ретінде қоса берілгендерін қоспағанда, прокурордың келісімімен қылмыстық қудалау органы қаулысының негізінде Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген тәртіппен жойылуға тиіс. Есірткі заттарды жою туралы, прокурормен келісілген қаулы және заң талаптарына сәйкес және жою кезінде бейнетіркеуді қолдана отырып жасалған, оны іс жүзінде жою туралы акт қылмыстық іске қоса тігіледі.

Қылмыстық істі тоқтату туралы шешім шығару немесе үкім шығару кезінде заттай дәлелдемелер туралы мәселе шешілуге тиіс. Бұл ретте:

1) қылмыстық құқық бұзушылық құралы сот тәртібімен тәркіленуге жатады немесе тиісті мекемелерге белгілі бір тұлғаларға беріледі немесе жойылады;

2) ұстауға тыйым салынған немесе ұстауға шектеу қойылған заттар тиісті мекемелерге берілуге жатады немесе жойылады;

3) құндылығы жоқ және пайдалануға келмейтін заттар жойылуға жатады, ал мүдделі тұлғалардың немесе мекемелердің өтінішхаты болған жағдайда, оларға берілуі мүмкін;

4) қылмыстық жолмен жиналған ақша және өзге де құндылықтар, сондай-ақ заңсыз кәсіпкерліктің және контрабанданың нәрселері соттың шешімі бойынша мемлекеттің кірісіне айналдырылуға жатады; қалған заттар заңды иелеріне беріледі, ал иелері анықталмаған кезде мемлекеттің меншігіне өтеді. Бұл заттардың тиесілігі туралы дау туындаған жағдайда, дау азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен шешілуге жатады;

5) заттай дәлелдемелер болып табылатын құжаттар дәлелдемелерді сақтаудың бүкіл мерзімі ішінде іспен бірге қалады не заңда көзделген тәртіппен мүдделі жеке немесе заңды тұлғаларға беріледі.

Қылмыстық іс жүргізу органы заттай дәлелдемелерді олардың қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағаланады. Заттай дәлелдемелерді әртүрлерге бөлудің практикалық маңызы бар, кей жағдайларда заттарды заттай дәлелдемелердің бір түріне емес, бірнеше түрлеріне жатқызуға болады.

Күдікті ұрлаған және одан кейін құқықбұзушылық жасау үшін қолданған қару әрі құқықбұзушылықтың объектісі, әрі құқықбұзушылықтың құралы, әрі онда құқықбұзушылықтың ізі сақталған зат болады. Көпшілік жағдайларда заттай дәлелдемелерді қолдану сараптама жүргізу арқылы мүмкін болады. Құқықбұзушылық жасалған жерде қол іздері табылған болса, сараптама жүргізу арқылы ол іздер күдіктінікі екендігі анықталады.

ҚПК-тің 119-б.сәйкес қылмыстық процесті жүргізетін адам тікелей қабылдаған мән-жайларды куәландыратын, заң талаптарына сәйкес жасалған тергеу әрекеттерінің хаттамаларында қамтылған, сондай-ақ тергеу әрекеті барысында маман жүргізген қарап-тексеру, куәландыру, алу, тінту, ұстап алу, мүлікке тыйым салу, тануға ұсыну, үлгілерді алу, мәйітті эксгумациялау, айғақтарды сол жерде тексеру, құжаттарды ұсыну, тергеу эксперименті, жасырын тергеу әрекеттерінің нәтижелерін зерттеу, заттай дәлелдемелерді зерттеу кезінде анықталған, сондай-ақ сот отырысының сот әрекеттері мен олардың нәтижелері көрсетілетін хаттамасында қамтылған нақты деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Тергеу әрекеттері хаттамаларының дәлелдемелер ретінде маңызы әр тергеу әрекетінің ерекшеліктеріне байланысты болады. Мысалы, қарап-тексеру хаттамасында оқиға болған жерде табылған құқықбұзушылықтың іздері, заттай дәлелдемелер және сол жердің фактілік жағдайы көрсетіліп жазылады.

ҚПК-тің 120-бабына сәйкес егер жеке, заңды тұлғалар және лауазымды адамдар құжаттарда баяндаған немесе куәландырған мәліметтердің қылмыстық іс үшін маңызы бар болса, құжаттар дәлелдемелер деп танылады.

"Жедел-ізвестіру қызметі туралы", "Қарсы барлау қызметі туралы" Қазақстан Республикасы заңдарының талаптары сақтала отырып алынған, құқыққа қайшы әрекеттер туралы нақты деректер тіркелген материалдар құжаттар болып табылады және қылмыстық процесте дәлелдемелер ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Құжаттар жазбаша да, өзге нысанда да тіркелген мәліметтерді қамтуы мүмкін. Құжаттарға, сонымен бірге, заңда көзделген тәртіппен алынған, талап етіп алдырылған немесе ұсынылған түсініктемелер, түгендеулердің, ревизиялардың актілері, анықтамалар, салықтық тексерулер актілері, салық қызметі органдарының қорытындылары, сондай-ақ компьютерлік ақпаратты қамтитын материалдар, фото- және кинотүсірілімдер, дыбыс-және бейнежазбалар да жатады.

Құжаттар жазбаша да, өзге нысанда да тіркелген мәліметтерді қамтуы мүмкін. Құжаттарға, сонымен бірге, заңда көзделген тәртіппен алынған, талап етіп алдырылған немесе ұсынылған түсініктемелер, түгендеулердің, ревизиялардың актілері, анықтамалар, салықтық тексерулер актілері, салық қызметі органдарының қорытындылары, сондай-ақ компьютерлік ақпаратты қамтитын материалдар, фото- және кинотүсірілімдер, дыбыс-және бейнежазбалар да жатады.

Қылмыстық іс жүргізу органы құжаттарды олардың қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, ал барлық жиналған дәлелдемелер өз жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігі тұрғысынан бағалайды. Құжаттар қылмыстық іс жүргізу қызметін атқару кезінде жасалмайды, іске тіркеу туралы қаулы шығарылады. Құжаттардың құрылымын, мазмұнын жіне жасалу тәртібін ҚПК реттемейді.

Тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде табылған құжаттардың іске алынғандығы осы тергеу әрекетінің хаттамасында көрсетіледі. Құжаттардың заттай дәлелдемелерге тән белгілері болғанда, олар заттай дәлелдемелер ретінде іске тіркеледі (ҚПК-тің 120-б.5-б.).

Нақты деректер, егер олар заң талаптары бұзыла отырып алынса, алынған нақты деректердің анықтығына сотқа дейінгі тергеп-тексеру немесе істі сотта қарау кезінде процеске қатысушыларды заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе құқықтарына қысым көрсету арқылы немесе қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу арқылы ықпал етсе немесе ықпал етуі мүмкін болса, оның ішінде:

1) азаптауды, зорлық-зомбылықты, қорқытуды, алдауды, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттер мен қатыгез қарым-қатынасты қолдану арқылы;

2) қылмыстық процеске қатысатын адамға өз құқықтары мен міндеттері жөнінде түсіндірмеу, толық немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған оның жаңылысуын пайдалану арқылы;

3) осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның процестік әрекетті жүргізуіне байланысты;

4) қарсылық білдірілуге жататын адамның процестік әрекетке қатысуына байланысты;

5) процестік әрекетті жүргізу тәртібін елеулі түрде бұзу арқылы;

6) белгісіз көзден не сот отырысында анықтала алмайтын көзден;

7) дәлелдеу барысында қазіргі заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы алынса, дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуға тиіс.

### **Ақпараттық ресурстар**

#### **Ұсынылатын нормативтік құқықтық актілер:**

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы: Республикалық референдумда 1995 жылы 30-тамызда қабылданды // <https://online.zakon.kz/>
2. “Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы 25.12.00 ж. ҚР конституциялық заңы // <https://online.zakon.kz/>
3. “Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы 30.06.2017 ж. заңы // <http://adilet.zan.kz>
4. “Адвокаттық қызмет туралы Қазақстан Республикасының 5.07.2018 ж. Заңы // <http://adilet.zan.kz>
5. Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014 // <http://adilet.zan.kz>
6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы N 7 Нормативтік қаулысы «Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы» // <http://adilet.zan.kz>
7. Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 292-VI ҚРЗ. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру және жеке адам құқықтарының қорғалуын күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» // <http://adilet.zan.kz>
8. Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі N 4 Нормативтік қаулысы // <https://adilet.zan.kz/>

#### **Негізгі:**

1. Когамов М.Ч. Комментарий к УПК РК. – Алматы: «Жеті Жарғы, 2015. – 352 с.
2. Ерешев Е.Е. Қылмыстық іс жүргізу. (Жалпы бөлім): Оқулық. – Алматы: «Өлке баспасы». 2006. – 216 б.
3. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Книга 1. / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Берсугуровой Л.Ш., д.ю.н., проф. Джансараевой Р.Е. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 275 с.
4. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Част общая: Академический курс / Под ред. д.ю.н., проф. Б.Х.Толеубековой. Книга первая. – Алматы: ТОО Изд.компания «NAS», 2004. – 416 с.

5. Уголовный процесс: учебник / А.В.Смирнов, К.Б.Калиновский; под общ. ред. А.В.Смирнова. 8-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2020. - 784 с.

**Қосымша:**

1. Хан В.Ю. Доказательства и их допустимость в уголовном процессе // <http://www.agka.kz/>
2. Тарасов А.А. Эксперт и специалист в уголовном процессе России: монография. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2017. – 128 с.